

*І. А. Пантелєєва, д-р філос. наук, проф.,
Донецький національний університет економіки і торгівлі
імені Михайла Туган-Барановського*

КРЕАТИВНІСТЬ ТА ІНДИВІДУАЛЬНІСТЬ: KNOW-HOW РИМСЬКОЇ РИТОРИКИ

На основі античних автентичних теорій проаналізовано риторичні елементи теорії мови, що не знайшли своє застосування в давньогрецькій риторичній традиції. Продемонстровано, що ірраціональні елементи дозволяють поставити в центр не зміст промови, а особистість оратора, його індивідуальність, його моральність. Доведено, що образ оратора в римському контексті виступає як складова частина риторики як науки, він стає безпосереднім носієм цієї науки.

Ключові слова: риторика, оратор, нераціональність, моральність, виховання, риторські школи.

У римському контексті еллінська культура художнього слова демонструє свою етнолінгвістичну життєздатність, створені сприятливі умови для синтезу грецької і римської культур, що знаходить своє остаточне вираження у виді "нової" соціальної парадигми античного світу. У римській традиції ораторство з'являється як словесна наука про людину в її відношенні до суспільства, вона здобуває статус державної ідеології, а римське декламаційне красномовство наочне демонструє право на життя як соціальне явище римської дійсності.

Політичне життя в Римі визначає "моду" на красномовство в різних соціополітичних контекстах, і мінлива ідеологія давньоримського суспільства постійно вносить корективи в ораторську практику, де усе визначається політичною і юридичною доцільністю в інтерпретації соціальних феноменів. З боку пануючих еліт цілком природно поставити ораторство на службу своїх інтересів, що виражається у відкритих урядових втручаннях в ораторську практику, у боротьбу ораторських стилів: азійського як ораторського напрямку демократії та аттичного стилю правлячої влади. Загальнодоступному шкільному ораторству протиставляють аттичне, засноване на вивченні грецької (а не латинської!) мови і на філологічних штудіях, доступних винятково "обраним". Таким способом починаються спроби прив'язати ораторську практику до політичної доцільності, закріпити декламаційні практики як могутню суспільну силу за пануючою елітою, тим самим позбавити "демократію" ораторського виховання.

Перераховані тези дають загальні представлення про античну риторичну Стародавнього Рима. Деякою мірою ці питання розглядаються в роботах М. Гаспарова, С. Аверіцева, Т. Кузнецової, І. Стрельникової, М. Бахтіна, Ю. Озаровського, И. Тронського, М. Славянської, А. Говорова, Н. Чистякової, Дж. Магаффі, Л. Грановської, Е. Адамова, Г. Штолля, Е. Корнилової, Клемперера, К. Зеленецького та ін. Серед праць вітчизняних авторів можна відзначити Г. Почепцова, Л. Савицьку, Г. Сагач та ін. Однак за межами дослідницьких інтересів часто залишаються "крапкові", інакше кажучи, суґубо вузькі проблеми вивчення римської риторичної мови йде про нововведення римської теорії мови, краще казати know-how римських ораторів-риторів. Вирішенню цього питання і присвя-

чена дана стаття, а саме на основі античних автентичних творів Цицерона, Квінтіліана, Сенеки, Тацита, Лібанія та ін. проаналізувати риторичні елементи теорії мови, що не знайшли своє застосування в давньогрецькій риторичній традиції. Продемонструвати, що ірраціональні елементи дають поштовх римським риторам бачити пріоритет не в змісті промови, а в особистості оратора, у його індивідуальності, у його моральності. Довести, що образ оратора в римському контексті виступає як складова частина риторики як науки, він стає безпосереднім носієм цієї науки.

Відразу почнемо з того, що в римському контексті риторика поступово накопичує елементи, що не піддаються раціоналістичному трактуванню. Практично-раціоналістична теорія починає спиратися інтуїтивно на "почуття міри", "почуття доречності", що і визначається винятково авторською індивідуальністю. Стиль ототожнюється з "автором", з його індивідуальним вибором лексики, з доречністю словесного стилю у визначеному значеннєвому змісті, з емоційністю оратора.

Для аристотелівської риторики головна вимога – це відповідати, для шкільної традиційної риторики – відповідати сприйняттю слухачів, у римській риторичі на перший план виступає відповідність образу, що говорить. Оратор набирає ще більшій важливості і значимості, тепер вже вектор престижності промови із судового красномовства, особливо політичного, зміщається убік парадно-урочистого. Практика показувала, що судовий оратор мав право промови в зв'язку з вибором і особистим бажанням людини, що обвинувачувала або захищалася в суді. Промова на торжестві була нагородою, яку необхідно було заслужити, що було більш значиме і почесне для оратора.

У цьому зв'язку розробляється ціла теорія про ідеального оратора як про людину, що володіє науковими знаннями, емпіричним досвідом і природним даруванням. "Чеснота або добрий напрямок багатьма риториками ставився неодмінною вимогою, від виконання якої залежить плідне ораторське судження", – відзначає В. Ф. Певницький [1]. Катонівський девіз красномовства – *Vir bonus, dicendi peritus* – визначає цицеронівське бачення ідеального оратора. Таким чином, для Цицерона вимога моральності ставиться вище вимоги уміння красиво говорити.

Ідеальний образ оратора Цицерона не мав нічого загального з тим оратором, ремісником слова, якого випускали на форум риторичні школи. "Красномовних людей знав я трохи, а красномовця – дотепер жодного", – повторює Цицерон слова Марка Антонія [2]. Для ідеального оратора слово – вінець усіх знань, для риторика-ремісника слово – воля від усіх знань. Ритор не здатний бути дійсним політичним вождем Рима, він не панує подіями, він скоряється їм, тим самим приносить своїми промовами тільки шкоду державі. Тому задача виховання щирого оратора – це не тільки навчити його красиво говорити, але і навчити користуватися цією мовою. А для цього він повинний знати багато чого, одна риторика тут неспроможна. "Як усяке мистецтво, елоквенція вимагає природного таланта, що розвивається міркуванням і вправою, але крім таланта ритор повинний бути освічений у культурі – володіти не тільки великою ерудицією у філософії, історії, науках і літературі, але фунда-

ментальними пізнаннями в області права і державного керування", – відзначає О. Волков [3]. Таким чином, тільки поєднання красномовства зі знаннями і досвідом створює широго вождя. Тому Цицерон узвав для свого твору не традиційний заголовок "Риторика" або "Про красномовство", а несподіване – "Про оратора". "По цій же причині Цицерон не став додавати цьому творові традиційної форми риторичного підручника, а обрав вільну форму філософського діалогу, ще мало звичну в Римі", – відзначає М. Г. Гаспаров [4].

Досконалий оратор зустрічається на практиці дуже рідко, тому визначення такого типу здобуває значимість саме в римський період красномовства. Ораторська професія вимагає природного дарування (гарний голос, зовнішні дані, гарна пам'ять, природний розум), володіння такими характеристиками як сміливість, почуття відповідальності. "Оратор повинний володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами чи ледве не поета, пам'яттю знавця закону, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв", – відзначає Цицерон [5].

Усі необхідні якості можуть бути розвиті вихованням і навчанням у всякого, хто володіє ними тією чи іншою мірою, при належній завзятості і захопленій любові до справи [6]. Велика увага приділяється загальної освіти, що, на думку Цицерона, є прикрасою промови. "Ораторське мистецтво не повинне бути убогим і блідим, а повинно бути приємно "разубрано" (рос.) і розцвічено найрізноманітнішими речами, т.ч. гарний оратор повинен багато чого почути, багато чого побачити, багато чого обміркувати і засвоїти і багато чого перечитати, однак не привласнювати це собі, а тільки користуватися з чужих запасів" [7].

Велику увагу вихованню оратора приділяє Квінтіліан. Ця тема стає лейтмотивом усього його твору, що іноді і називають не "Дванадцять книг риторичних наставлень", а "Виховання оратора". Назва праці Квінтіліана нагадує знов-таки про Цицерона, адже він, як і його великий попередник, пише не про красномовство, а про оратора, запоруку процвітання красномовства бачить не в техніці мови, а в особистості оратора.

Vir bonus, dicendi peritus – древнє катонівське визначення, настільки близьке Цицерону, залишається ідеалом і для Квінтіліана, хоча він його розуміє інакше. Щоб оратор став "гідною людиною", необхідно з дитинства розвивати його моральність, щоб оратор став "майстерним у промовах" – розвивати смак. "Розвитку моральності повинний служити весь спосіб життя оратора з дитячих років і до старості, особливо ж заняття філософією; розвитку смаку повинний служити весь курс його риторичних занять, систематизований, звільнений від зайвої догматики, цілком орієнтований на кращі класичні зразки" [8].

У своїй праці Квінтіліан приділяє велику увагу підготовці ораторів, але не дійсних, а майбутніх. Риторика викладається на обробленому ґрунті: постійні заняття, читання, письмо, вправи в усному мовленні, особливі запам'ятовування і декламація створюють здатність до вільної і виразної промови. Але коли майбутній оратор приступає до занять риторикою, саме недоліки попередньої освіти перешкоджають йому освоїти ораторське мистецтво: "latent fundamenta" (сховані основи).

Підготовка повинна починатися з дитинства і носити комплексний характер, майбутній оратор повинний мати великі знання, щоб знати, про що говорити. Багато сторінок філософ присвячує опису, як потрібно виховувати дітей, таким чином, його праця з'являється як філософсько-педагогічний погляд, як своєрідна методика підготовки дитини до ораторської діяльності. Квінтіліан пише, яких учителів запрошувати, коли і де учитися дитині. На думку вченого, учню краще відвідувати школу, де дитина веде соціальне життя і має можливість практично займатися ораторським мистецтвом і пасивно сприймати ораторську мову інших. До вибору викладача риторики пред'являються чіткі вимоги: надійність, моральність і професійна компетентність. Квінтіліан указує на той факт, що на практиці вчителя красномовства були не завжди ораторами, а "керівники риторичних шкіл у Римі удосконалювали своїх учнів більше "розповіддю, а не показом", чуйно охороняючи і щадячи їх індивідуальність" [9]. Тому філософ виробляє критерії для вчителя риторських шкіл. Він повинний бути строгий і вимогливий, саме ці якості не тільки є умовою результативного навчання, але і розвивають в учні відповідальність і почуття обов'язку. Викладач риторики повинний бути добре підготовлений у методичному відношенні, він повинний розуміти основні принципи дидактики та у вправах рухатися від простого до складного, бути спроможним робити ретельний і правильний добір ораторів і істориків, творі яких вивчаються в класі. Не менш важливим вважає Квінтіліан індивідуальний підхід до учня, що дозволяє розвивати його здатності до максимального можливого рівня, але "не насилувати ті схильності, де природа є очевидною перешкодою" [10].

Шкільна риторика поєднувала у собі елементи усіх видів мистецтв: міркування, дія, продукт у виді твору слова. Але якщо її потрібно віднести до одного з цих видів, то вона "назветься мистецтвом діяльним" (Квінтіліан). Викладання і вивчення ораторського мистецтва, що практикувалося у всіх школах риторів, розпадалося, на думку Квінтіліана, на три ступені. Перша – стилістичні вправи, друга – читання, третя – проголошення промов [11]. У курс риторики входить вивчення теорії, правила якої являли собою звід "спостережень над прийомами, якими красномовні люди раніше користувалися несвідомо" [12]. Методичним матеріалом служили вправи для навчання прийомам перформанса – постановка голосу і жесту, наслідування зразкам, виучування напам'ять ораторських і художніх текстів. Стиль відпрацьовувався в письмовому викладі і творах, на перекладах, аналітичним читанням творів художньої літератури. Були розроблені спеціальні вправи на винахід аргументів і проголошення навчальних промов. Наступна практика проходила під керівництвом досвідченого юриста або політика.

У творах Квінтіліана велика увага приділяється загальній підготовці оратора й оволодінню художньої майстерності, де заняття музикою й образотворчим мистецтвом сприяють розвитку мовних здібностей. "Оратор, запозичивши деяку допомогу від музики, може на розуми ще більш діяти", – пише Квінтіліан [13]. Театр – прекрасна школа декламації і жесту, тому підлітка корисно водити в театр, щоб він освоїв чітку і виразну вимову і ритм публічної промови. Вивчення точних наук (мате-

матики) також необхідно, тому що вони дисциплінують розум, створюють навички стійкої уваги і зосередженості.

Слід зазначити, що в нових умовах римської дійсності боротьба між риторикою і філософією набирає новий оборот ворожості: уже римська риторика протистоїть філософії. Саме Квінтіліан зводить красномовство на місце філософії і закріплює таку перестановку, що ознаменувало триумф латинської риторики. Через два століття Філострат (хоча й у рамках грецької словесності) поміщає риторикку і філософію під егіду софістики. Діяльність Цицерона і Квінтіліана, з одного боку, Філострата, з іншого, перевертає порядок оцінок: не софістика намагається видати себе за філософію, сам філософ уподібнюється і наслідує риторософіста, а часто і софіста-ритора. На думку Філострата, ритор і філософ займаються тою самою справою, причому ритор робить це не гірше, а краще філософа. "Древню софістику варто назвати риторикою, що філософствує, – відзначає Філострат, – адже міркує вона про ті ж речі, що і філософія, однак там, де філософи хитрять, дрібнять, просуваються до знання через дроблення питань і потім заявляють, що знання так і не досягли, древній софіст говорить як знаючий" [14].

Софістика використовує риторикку, вступає з нею в союз, щоб протистояти філософії. "Якщо риторика з фатальною неминучістю перебігає на сторону ворога, якщо факт її існування байдужний з погляду торжества кращого над гіршим або навпаки, – відзначає Кассен, – це значить, що вона... соромиться самої себе, що аксіологічний нейтралітет, у всякому разі, тоді, коли зачіпається життєвий простір логосу, нестерпний. От чому головною задачею чималої частини латинської словесності, як і задачею другої софістики, і стає пошук засобів, що забезпечили б право пишатися риторикою" [15].

З народженням другої софістики не залишається нічого, крім софістики. "Софістика одна цілком займає всю сцену – як сцену минулого, що підлягає перегляду, так і сцену сьогодення, що пройшов строгий добір". Софістика утворює універсум, своєрідний "необразливий і екстравагантний ескіз онто-теологічної структури софістики" [16]. Софіст і ритор у цю епоху витісняють поета і філософа, проза стає головною, але "пишномовна і рафінована, пронизана ритмом і прикрашена складними риторичними фігурами і тропами, вона здобуває риси поезії" [17]. Таким чином, головною метою оратора як носія науки риторики стає створення величного, все підкоряючого образу, що говорить.

Підводячи підсумки відзначимо, що риторика була одним з останніх цінних творинь античності. Однак її не прилічують до числа тих античних наук і мистецтв, що визнані основою сучасного розвитку. Але в античному контексті римське красномовство вплинуло на історіографію, зробивши з неї, з виразу Цицерона, *genus maxime oratorium*, де форма і поділ промов діючих осіб в історичному оповіданні видають глибокий вплив на нього традиційної риторики [18]. Римська риторика займала виняткове місце в системі римської освіти, куди входили філософія і різні види літератури, що багато узяли від риторики. Риторика наклала печатку на усі види словесності, на розвиток і розробку латинської літе-

ратурної мови. "Золоте століття" римської культури відрізняється тим, що риторика була тут на своєму місці і не мала переважного впливу, що вона придбала в пізній імперії. Зростаючий вплив риторики й ослаблення інших елементів у римській художній реальності відобразилися на загальному занепаду античного світу.

Пріоритетним напрямком у наступних дослідженнях заявленої теми можна вважати визначення особливостей античної риторики римського періоду.

1. *Певницкий В. Ф.* Церковное красноречие и его основные законы. – СПб. : И. Л. Тузов, 1908. – 304 с. – С. 25.
2. *Цицерон.* Об ораторе / пер. с латин. Ф. А. Петровского ; под ред. и с предисл. М. Л. Гаспарова ; примеч. М. Л. Гаспарова и др. // Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М. : Науч.-изд. центр "Ладомир", 1994. – С. 75–252. – С. 94.
3. *Волков А. А.* Античность: сложение системы риторики [Электронный ресурс] // Библиотека Фонда содействия развитию психической культуры. – Режим доступа: <http://www.psylib.kiev.ua>.
4. *Гаспаров М. Л.* Цицерон и античная риторика // Цицерон Марк Туллий. Три трактата об ораторском искусстве. – М. : Науч.-изд. центр "Ладомир", 1994. – С. 7–73. – С. 37.
5. *Цицерон.* Об ораторе... – С. 100. 6. Там само. – С. 101. 7. Там само. – С. 118. 8. *Гаспаров М. Л.* Цицерон и античная риторика... – С. 67. 9. Резюме воззрений Квинтилиана на ораторское искусство: Речь, произнес. на одном из собр. О-ва оратор. искусства. – СПб. : Тип. Алекс.-Нев. т-ва трезвоты, 1909. – 12 с. – С. 5. 10. Там само. – С. 5–6. 11. Там само. – С. 6–12. 12. *Цицерон.* Об ораторе... – С. 103. 13. *Квинтилиан Марк Фабий.* Марка Фабия Квинтилиана Двенадцать книг риторических наставлений / пер. с лат. Рос. акад. чл. Александром Никольским. – СПб. : Акад. Изд., 1834. – Ч. 1. – 483 с. – С. 57. 14. *Philostratus Flavius.* Philostrate De la vie d'Apollonius Thyaneen: [en VIII Livres] / Flavius Philostratus. [De la traduction de B. de Vigenere... Reveué et exactement corrigée sur l'original grec par Fed. Morel... Et enrichie d'exemples commentaires par Artus Thomas sieur d'Embry...]. – Paris : chez la veufue Abel L'Angelier, 1611. – Т. 1–2. – С. 76. 15. *Кассен Б.* Эффект софистики / пер. с фр. А. Россиуса. – М. ; СПб. : Московский философский фонд, Университетская книга, Культурная инициатива, 2000. – 238 с. – С. 172. 16. Там само. – С. 183, 184. 17. *Аверинцев С. С.* и др. Римский этап античной литературы. // Поэтика древнеримской литературы: Жанры и стиль. – М. : Наука, 1989. – С. 5–21. – С. 17. 18. Взаимосвязь и взаимовлияние жанров в развитии античной литературы / С. С. Аверинцев, Н. И. Григорьева, Н. Б. Журенко и др. ; отв. ред. С. С. Аверинцев, М. Л. Гаспаров. – М. : Наука, 1989. – 280 с. – С. 203–228.

Надійшла до редколегії 11.02.13

И. А. Пантелеева

КРЕАТИВНОСТЬ И ИНДИВИДУАЛЬНОСТЬ: KNOW-HOW РИМСКОЙ РИТОРИКИ

На основании античных автентических сочинений проанализировано риторические элементы теории языка, которые не нашли своего применения в древнегреческой риторической традиции. Продемонстрировано, что иррациональные элементы позволяют поставить в центр внимания не содержание речи, а личность оратора, его нравственность. Доказано, что образ оратора в римском контексте выступает как составная часть риторики как науки, – он становится непосредственным носителем этой науки.

Ключевые слова: риторика, оратор, нерациональность, нравственность, воспитание, риторские школы.

I. A. Panteleeva

CREATIVITY AND PERSONALITY: KNOW-HOW ROMAN RHETORIC

On the basis of antique authentic works the rhetorical elements of the speech theory which didn't find the application in Ancient Greek rhetorical tradition are analyzed. It is shown that irrational elements allow putting in the center not the speech content but the personality of a speaker, his identity, his moral. It is proved that the image of the speaker in the Roman context acts as the component of the rhetoric as science, he becomes the direct representative of this science.

Keywords: rhetoric, speaker, irrationality, morality, education, rhetoric schools.